

Історична українська наукова думка: інтерпретація ідей гуманізму

Попович О. В., Сабадаш Ю. С., Маріупольський державний університет

У статті розкрито досвід інтерпретації ідей гуманізму в сучасній українській науковій думці. Охарактеризовано ідеї, концепції та праці вітчизняних учених. Велику увагу в роботі приділено текстологічному аналізу історіографічних джерел. У процесі аналізу виявлено характерні риси та особливості дослідження у сфері методологічної парадигми, прийомів аналізу джерел, інтерпретації фактів. Творчість кожного дослідника розглянуто як унікальне явище, і в той самий час розуміється як складова всього процесу – розвитку історичної науки. Узагальнюється в даному випадку не тільки результат виявлення подібних елементів концепцій і нюансів методології, але і моменти зміни сформованих концепцій, прагнення історика до оригінальності, самостійності в методології дослідження, прагнення самореалізуватися, тобто все те, що пов'язано з творчою індивідуальністю. Етапи вивчення історіографії італійського гуманізму співвідносяться нами з періодизацією дослідження Ренесансу, починаючи з кінця XIX в., Періоду, в який даються перші характеристики досліджень із проблематики італійського Відродження. Закінчуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що в останнє десятиліття помітно підвищився інтерес до проблем ідеології Ренесансу, проте до цих пір не створено узагальнюючої роботи, що відбиває розвиток історичної думки з даної проблеми за весь період вивчення італійського Відродження. Крім того, в історіографічних роботах узагальнюючого характеру не приділяється уваги науковцям філологам і філософам – дослідникам літератури Ренесансу. Наразі заново відкриваються імена істориків, які постраждали в 20-30-і рр. Їх твори теж не потрапили до ранніх історіографічних робіт.

Ключові слова: античність; гуманізм; культура; прогрес; світогляд; сучасна гуманістика; цінності

Historical ukrainian scientific thought: interpretation of ideas of humanism

Popovich O. V., Sabadash Yu. S., Mariupol State Universit

Great attention is paid to the textological analysis of historiographic sources. In the process of analysis, characteristic features and features of research in the sphere of the methodological paradigm, receptions for the analysis of sources, interpretation of facts are revealed. Creativity of each researcher is considered as a unique phenomenon, and at the same time is understood as a component of the whole process – the development of historical science. In this case, not only the result of revealing similar elements of concepts and nuances of methodology is generalized, but also the moments of changing existing concepts, the historian's desire for originality, independence in the methodology of research, the desire for self-realization, that is all that is related to creative individuality. The stages of studying the historiography of Italian humanism are correlated with the periodization of the Renaissance study, beginning with the end of the 19th century, the period in which the first characteristics of research on the problems of the Italian Renaissance are given. Concluding the historiographical review, we can state that in the last decade there has been a marked increase in interest in the problems of the ideology of the Renaissance, but no general work has yet been created reflecting the development of historical thought on this issue during the entire period of studying the Italian Renaissance. In addition, in historiographical works of a generalizing nature, no attention is paid to scholar philologists and philosophers-researchers of the Renaissance literature. At the present time, the names of historians who suffered in the 1920s and 1930s are being rediscovered. Their works also did not fall into the earliest historiographical works. The concept of humanism is complicated, in addition to the general principle that determined the development of the consciousness of the Renaissance man, humanism reveals and studies in detail the directions conditioned by the philosophical traditions of antiquity on the one hand, and political predilections on the other. The urgency of the topic of research is due to the fact that for contemporary humanism as a world open system characterized by the coexistence of a wide range of research, ideas, doctrines, concepts and practical projects. The multidimensionality of the concept of «humanism», which prevails in modern European philosophy, not only explains the existence of a large number of approaches to the problem of man, but also implies such diversity.

Keywords: antiquity; humanism; culture; progress; worldview; modern humanism; values

Историческая український научная мысль: интерпретация идей гуманизма

Попович О. В., Сабадаш Ю. С., Мариупольський державний університет

В статті раскрыто опыт інтерпретації ідей гуманізму в сучасній українській науковій думці. Охарактеризовані ідеї, концепції та праці вітчизняних учених. Велике уваження в роботі уделено текстологічному аналізу історіографічних джерел. В процесі аналізу виявлені характерні риси та особливості дослідження в області методологічної парадигми, прийомів аналізу джерел, інтерпретації фактів. Творчість кожного дослідника розглянуто як унікальне явище, і в той же час розуміється як складова частина всього процесу – розвитку історичної науки. Загальною в даному випадку є не тільки результат виявлення подібних елементів концепцій та нюансів методології, але й моменти зміни складених концепцій, прагнення історика до оригінальності, самостійності в методології дослідження, прагнення самореалізуватися, тобто все те, що пов'язано з творчою індивідуальністю. Етапи вивчення історіографії італійського гуманізму порівнюються з зареєстрованим періодизацією дослідження Ренесансу, починаючи з кінця ХІХ ст., періоду, в який даються перші характеристики досліджень по проблематиці італійського Відродження. Закінчуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що в останнє десятиліття помітно збільшився інтерес до проблем ідеології Ренесансу, однак до сих пор не створено загальної роботи, що відображає розвиток історичної думки по даній проблемі за весь період вивчення італійського Відродження. Крім того, в історіографічних роботах загальної характеру не приділяється уваги науковим філологам та філософам – дослідникам літератури Ренесансу. Нині знову відкриваються імена істориків, постраждалих в 20-30-і роки. Їх твори також не потрапили в ранні історіографічні праці.

Ключевые слова: античність; гуманізм; культура; прогрес; світогляд; сучасний гуманізм; цінності

Постановка проблеми.

Ідеї гуманізму вивчалися вже першими українськими медієвістами. Протягом більш ніж 160 років в Україні формування ренесансної ідеології розглядалася в численних її проявах і з різних поглядів. На даний момент історична наука перебуває у стані активного пошуку нових методів і прийомів дослідження і переосмислення старих, що пов'язано не тільки з природним розвитком науки, а й з усуненням штучних, що стримують, ідеологічних чинників. Накопичений досвід потребує осмислення, актуальною видається завдання систематизації наявних досліджень з історії Ренесансу. Актуальність теми дослідження обумовлюється тим, що для сучасної гуманістики як загальносвітової відкритої системи характерне співіснування широкого кола досліджень, ідей, вчень, концепцій та практичних проєктів. Багатовимірність поняття «гуманізм», що панує в сучасній європейській філософії, не лише пояснює наявність значної кількості підходів до проблеми людини, а й передбачає таке її розмаїття.

Аналіз досліджень і публікацій.

Український гуманізм як система поглядів і широка течія суспільної думки стає в Україні протягом ХІХ-ХХ ст. об'єктом дослідження істориків-професіоналів, темою роздумів для філософів, літераторів, публіцистів. Навряд чи можливо сьогодні відтворити імена всіх, хто так чи інакше торкався проблем італійського Відродження та породженої ним концепції гуманізму. Лише за роки незалеж-

ності в Україні вийшли роботи О. Александрової, В. Бітасєва, В. Єфіменка, М. Кушнарєвої, Л. Левчук, О. Оніщенко, В. Панченко, Н. Хамітова, в яких поглиблюється історико-філософське та естетико-мистецтвознавче розуміння сутнісних процесів становлення і розвитку італійської моделі гуманізму. Ми вважаємо за необхідне наголосити на значенні саме італійської моделі, оскільки розповсюдження гуманістичного світогляду в Європі модифікувало гуманістичні ідеї.

Усі історіографічні джерела, використовані в даній роботі, можна розділити на групи. У першу групу віднесено спеціальну дослідницьку літературу з різних сфер культури та історії Ренесансу. Джерела, віднесені до цієї групи, доцільно представляти за спеціалізаціями дослідників: а) перш за все, це праці істориків-медієвістів, що у різні роки вивчали рух гуманізму та історію Італії ХІІІ-ХХІ ст. – М. С. Кореліна, М. М. Ковалевського, А. К. Дживелегова, А. Г. Вульфюса, А. І. Хоментовської, М. А. Гуковського, В. І. Рутенбурга, М. Л. Брагіної, Н. В. Рєвякіної, С. М. Стама, М. А. Юсіма, О. Ф. Кудрявцевої та інших; б) великий внесок у вивчення ідеології гуманізму був зроблений філологами – А. Н. Веселовським, І. Н. Голєніщевим-Кутузовим, Р. І. Хлодовським, дослідниками літератури італійського Відродження; в) важлива інформація міститься в роботах мистецтвознавців, які досліджували особливості та закономірності розвитку ренесансного мистецтва і Відродження в цілому – П. П. Муратова, Б. Р. Віппера, М. В. Алпатова, В. Н. Лазарева,

В. Н. Гращенкова, І. Е. Данілової тощо; г) філософське обґрунтування ідей італійських гуманістів розкривається в історико-філософських дослідженнях А. Х. Горфункеля, Б. Г. Кузнецова, В. А. Андрушко, В. В. Соколова та інших; д) собливу підгрупу складають культурологічні праці П. М. Біццеллі, М. Бахтіна, А. Ф. Лосева, Л. М. Баткіна, В. В. Бібіхіна. Необхідність залучення робіт, таких різних за об'єктом дослідження, полягає в тому, що література навколо італійського Відродження являє собою єдиний комплекс, що об'єднується ідейною проблематикою. Інакше кажучи, до проблем ідеології та гуманістичного світогляду епохи Відродження тією чи іншою мірою звертаються всі автори, які пишуть про нього, розкриваючи зазначені проблеми в межах своєї спеціалізації, нерідко звертаючись за підтримкою до фахівців в іншій галузі історії.

До другої групи історіографічних джерел віднесено науково-популярні роботи і навчальну літературу. Зазначена група джерел також відображає стан науки на певному етапі розвитку. У ряді випадків знадобилося звернення до зарубіжної літератури, зокрема до праць К. Маркса і Ф. Енгельса, які зробили значний вплив на методологію історіографії ХХ ст. А також до праць Е. Гарена, Е. Панофскі, П. Крістеллера і деяких інших зарубіжних вчених.

Мета дослідження: аналіз італійської моделі гуманізму як інтерпретації втілення ідей гуманізму у дискурсі української наукової думки.

Виклад основного матеріалу. У 2001 році надруковано ґрунтовну монографію українських науковців «Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи», де розкривається сутність сучасного розуміння гуманізму як світоглядного і аксіологічного принципу, а також наголошується, що перебудова суспільства на гуманістичних засадах – нагальна потреба сьогодення. Втіленню принципу гуманізму в праві та проблемам взаємодії гуманізму і глобалізму присвячені дослідження українських С. Потебняка та О. Валуйського.

Звернемо увагу на позицію дослідниці О. Оніщенко, яка в своїй роботі «Художня творчість у контексті гуманітарного знання» (2001) вважає за доцільне поєднати стосовно доби Відродження проблеми художньої творчості і видової специфіки мистецтва. Ця ідея концептуалізується у її авторській тезі – художня творчість як чинник формування видової специфіки. У поле зору дослідниці потрапляють і Альберті, і Леонардо да Вінчі, і Дж. Вазарі.

Психологічні типи, які були народжені епохою, та їх аналіз подається в єдиній у цій галузі праці В. Роменця «Історія психології епохи Відродження» (1988), котра присвячена вивченню цього періоду.

В Інституті філософії НАН України групою вчених під керівництвом В. Нічик започатковано комплексне вивчення проблеми Відродження в Україні в її історико-філософському аспекті. М. Кашуба, М. Циганок, В. Литвинов займаються Окремими питаннями українського ренесансного гуманізму. Так, монографія В. Литвинова «Ренесансний гуманізм в Україні» (2000) присвячена осмисленню такого малодослідженого явища, як ренесансні традиції в Україні. В широкому контексті європейського Відродження досліджуються Погляди вітчизняних гуманістів на проблеми людини, природи, Бога, освіти, морального виховання, історіософії, держави і права тощо.

Незважаючи на численні дослідження, питання становлення гуманістичних ідей ще й досі залишаються дискусійними. На такий аспект слушно звертає увагу О. Александрова, яка зазначає: «Здається, важко знайти таку історичну добу, до якої було б настільки суперечливе ставлення дослідників; добу, якій при всій її, здавалося б, наочній величчї досягнень у галузях науки, мистецтва, літератури і філософії, так важко визначити належне місце в розвитку людської свідомості. Наскільки оригінальною і самостійною була ця доба, наскільки послідовно вона впливала з простору мислення попереднього часу (Середньовіччя), і наскільки ґрунтовною вона була для часу прийдешнього (Нового)» [1, с. 143].

О. Александрова переконливо показує, скільки суперечностей існує сьогодні у виявленні та обґрунтуванні специфіки наслідування: Середньовіччя – Ренесанс – Новий час. Адже йдеться не про просте наслідування, а, за висловом О. Александрової, про «розгортання «спадковості» через «мінливість». Крім цього, існують розбіжності і в оцінках ролі Античності у становленні Відродження: і в значенні конкретних видів творчої активності людини – література, живопис, музика, архітектура – щодо втілення гуманістичних ідей, і у визнанні надбань конкретних персоналій, і в тлумаченні низки термінів.

Багатогранна й глибока ідея гуманізму впродовж багатовікової історії неодноразово змінювала своє обличчя: вона спростовувалася і підтверджувалася, персоніфікувалася різними особистостями і уособлювалася національними школами. Тому було б помилковим ототожнюва-

ти сутність гуманізму з його конкретною історією. Однак, попри всі модифікації, основний сенс гуманізму – визнання людини за найвищу цінність – залишається незмінним. Одним із невідмінних критеріїв цивілізованості суспільства є повага до гідності людини, до її права на достойне життя.

Гуманізм укорінюється у глибині віків, а саме – античної і римсько-латинської культур. Звернемося до стародавньої грецької філософії: фахівці М. Гайдеггер, О. Лосев вважають, що в культурі і світогляді древніх греків ще не виявляється поняття гуманізму як усвідомлення величі людини. На думку О. Лосєва, антична культура заснована на позаособистісному космологізмі. Що стосується особистості, то вона в стародавній Греції ще не є носієм гуманістичних ідей, стародавній грек не виділяє себе зі світового порядку, – «антична людина вільна, космологічна, позаособистісна» [2, с. 169]. Разом із тим безперечним є той факт, що грецькі софісти, особливо Сократ, у своїй філософії на перший план ставили духовні пошуки людини, її намагання з'ясувати своє місце у світі.

Підґрунтям розвитку культури Відродження (Ренесансу) стали висловлені античними філософами ідеї щодо людини. І вже мислителі стародавнього Риму використовують поняття «гуманізм». Історики доводять, що одним із перших його означив Марк Туллій Цицерон, який вживав слово «гуманізм» у значенні ідеалу освіти за грецькими канонами. За часи античності поняття «гуманізм» часто вживається як синонім «вищої освіти». З часом це поняття залучається для визначення певного способу мислення, так і способу життя. Суть цього поняття дедалі більше набуває значення розумної людської поведінки щодо інших людей, незалежно від їхнього статусу та освіти. Таким чином, змістовне ядро поняття «гуманізм» утворює уявлення про світську освіту. Це розуміння гуманізму має принциповий характер для визначення специфіки гуманітарних наук і гуманітарної освіти взагалі.

Отці християнської церкви Тертулліан, Лактанцій (III–IV ст.) та інші, які писали латиною, неодноразово вживали слово «людяність». Цим словом апологети християнства підкреслювали найвищу цінність людини, протиставляючи релігійну мораль, що символізувалася терміном «гуманізм», більш примітивній, жорсткій і антигуманній моралі рабовласників. Проте слід зауважити, що в наполегливому твердженні про вади схоластичної вченості і церковної моральності своєї епохи, яка багато в чому порвала з ідеями і цінностями первісного християнства, гуманісти неодноразово апелювали до древніх «батьків церкви».

Зазначимо, що з точки зору етимології поняття «гуманізм» дозволяється вживати в різних значеннях. На цьому зауважував український естетик В. Бітаєв. Він наголошує на вживанні терміна «гуманізм» у широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні гуманізм – це ідеологія, світське вільнодумство доби Відродження; у широкому значенні – «прогресивне спрямування у суспільній думці, ознакою якого є захист гідності людини, її свободи і права на всебічний, гармонійний розвиток» [3, с. 38]. Слід врахувати й те, що з моменту свого зародження і до нашого часу гуманізм як підґрунтя філософських вчень і як культурне явище неодноразово змінював своє обличчя, виступав і виступає в різних формах та іпостасях. За хронологічними критеріями визначають античний, ренесансний, просвітницький, сучасний і новітній гуманізм.

Згідно зі світоглядними критеріями розрізняють секулярний, теологічний, матеріалістичний, ідеалістичний, раціоналістичний, ірраціоналістичний, природний та космологічний гуманізм. Визначають також західний (європейський) та східний (азіатський) типи тлумачення людини. Втім, незважаючи на істотні відмінності і навіть деякі протилежності, всі різновиди гуманізму збігаються в головному – у визнанні людини найвищою цінністю. Поняття «гуманізм» «означає те філософське тлумачення людини, за яким все суще в цілому інтерпретується, вимірюється від людини і відповідно людиною» [2, с. 51].

Типовим для позиції українських фахівців є сприймання гуманізму в контексті ідеологічних засад доби Відродження. Позиція В. Єфименка є близькою до точки зору В. Бітаєва. Розглядаючи гуманізм як ідеологію Відродження, він зауважує, що «гуманізм попервах виникає як світське вільнодумство епохи Відродження. Започаткований у середині XIV ст. передовими мислителями Італії, він швидко поширюється по всій католицькій Європі й стає головною течією в тогочасному духовному житті, впливаючи на філософську, етичну, естетичну думку, на мистецтво Відродження впродовж XIV–XV ст.» [4, с. 259].

Видатні мислителі періоду Відродження поглиблено тлумачать ідеї античного греко-римського гуманізму. Джорджо Вазарі, автор «Життєпису славетних живописців, скульпторів та зодчих» (1550) був першим, хто сформулював поняття «Renaissance», тобто Відродження, і надав цьому слову значення «бойового пароллю» культурно-гуманістичної діяльності. За його точкою зору, це був час відродження античності, яку він вважав

ідеальним зразком людської культури. Проте О. Александрова, спираючись на визначення доби Відродження: «Як робочу гіпотезу можна взяти визначення, що Відродження (XIV–XVI ст.) – то цілісна культура, яка увібрала в себе все життя людини, а не окремі його характеристики. Це своєрідне поєднання будь-якого живого людського досвіду: матеріального, духовного, правового, етичного і естетичного» [1, с. 144]. Привертає увагу, що запропоноване визначення О. Александрова розглядає як «робочу гіпотезу», тобто, будучи знаним фахівцем у галузі історії філософії, вона визнає «білі плями» стосовно доби Відродження. Що ж, власне, її не задовольняє? Дослідниця дає чітку відповідь: «...сам термін «відродження» – більше затьмарює, ніж прояснює смисл. Визначальний зміст, який вкладали в нього італійські митці (Дж. Вазарі), – це повернення до античної пластики, цілісного сприйняття світу, відродження демократії, філософії тощо» [1, с. 144]. Цей «визначальний зміст» обумовлював низку складних процесів, серед яких, як зазначає О. Александрова, передусім звільнення світогляду від однобічності середньовічного світосприймання, поєднання традицій античності «з ідеалами нового життя, нових соціально-економічних відносин». Посилиться інтерес до «виявлення своєрідності людської особистості», і саме в такому контексті починають функціонувати і педагогіка, і естетичне виховання, і мистецтво. Зазначимо, що як історіографічна категорія термін «відродження» увійшов в ужиток значно пізніше, у XIX ст., завдяки роботі Якоба Буркгардта «Культура Ренесансу в Італії» (1860).

З перебігом часу зміст терміна еволюціонував. Відродження стало означати емансипацію науки і мистецтва від богослов'я; зменшення інтересу до християнської етики; зародження національних літератур; прагнення людини до свободи від обмежень католицької церкви. З часів італійського Відродження термін «гуманізм» почав уживатися в двох основних значеннях: як визначення літературно-художнього напрямку, що має на меті утвердження нового образу людини – високоморальної і освіченої особистості, і як філософсько-гуманітарне вчення, що в теоретично-світоглядний та етико-естетичний спосіб об'єднує всі теорії і вчення, які ґрунтуються на розумінні людини як визначальної мети і вищої цінності. В цьому – другому – аспекті гуманізм почав розроблятися відповідними науками про людину та суспільство. У науково-просвітительський обіг термін «гуманізм» увів німецький педагог Ф. Нітхаммер у 1808 році. Він стверджує вищість, самодостат-

ність і значимість людини; проголошує поза- і антилюдським усе, що сприяє її відчуженості і самовідчуженості; відхиляє концепцію пріоритету ідей та істин «надлюдського» походження в низці феноменів поцейбічного світу.

Гуманізм у мистецтві – це вираження в художніх творах прогресивних суспільних ідей, що полягають у захисті гідності і прав особистості, її свободи і всебічного, гармонійного розвитку, тобто це боротьба засобами мистецтва за гуманність усіх суспільних відносин.

Українські дослідники вбачають витоки гуманістичної культури епохи Відродження у творчості Данте Аліґ'єрі, через те що поет вважав людину своєрідною «ланкою між тлінним і нетлінним», обґрунтовуючи це положення в своїх філософських трактатах та в образній системі «Божественної комедії». «Данте, – як зазначає В. Єфименко, – вважав свободу людської діяльності обов'язковою умовою не лише посмертного воздаяння, а й моральної оцінки людини. Шляхетність людини полягає в її діяльності, яка може піднести природне (людське) до божественного» [4, с. 260].

Досліджуючи джерела виникнення гуманізму, склалася думка, що «першим гуманістом» слід визнати великого італійського поета Франческо Петрарку (1304–1374) – творця нової європейської лірики, автора всесвітньо відомих сонетів, присвячених мадонні Лаурі, патріотичних концон, інвектив проти папської курії, віршів, що склали його знамениту «Книгу пісень» рідною мовою. У своїх творах, як підкреслює В. Єфименко, «Петрарка заклав підвалини нового світобачення, що покликала до життя й нову систему культурних цінностей – гуманізм, у центрі якого перебувала людина» [4, с. 260]. Як зазначає дослідник, далі «Ренесансний антропоцентризм став необхідною ланкою на шляху до нової онтології, до нового світорозуміння, до нової філософії – філософії гуманізму, увага якої зосереджувалася на внутрішньому світі людської особистості в її земному існуванні, в її активній творчій діяльності, сповнених земними пристрастями» [4, с. 261].

Дослідник В. Єфименко розглядає різні сфери головної течії епохи Відродження – гуманізму – це і «громадянський гуманізм» Леонардо Бруні, і «християнський гуманізм» Джованні Піко делла Мірандола, і концепція «загальної релігії» Марсіліо Фічіно, і пошуки гуманістів у галузі виховання та освіти (П'єтро Паоло Варджеріо), тому що, безумовно, саме гуманістична педагогіка сприяла формуванню нового типу особистості – багатосторонньої, вільної, незалежної від догм і традицій,

із розвинутих почуттям власної гідності у стосунках із сучасниками та попередниками в історії. За висновками В. Єфименка, «гуманізм як ідеологія Відродження відіграв головну роль в оновленні культури епохи. ...він сформував нове ставлення до людської особистості, визнав індивідуальність однією з найцінніших людських якостей» [4, с. 265].

Петрарка створив учення, що утверджувало людську гідність у реальному житті, виходячи з того, що людина, моральна за своєю природою істота, здатна безмежно вдосконалюватися під впливом світської освіти і виховання. Послідовники Петрарки, котрі розвивали ідеї гуманізму, запропонували принцип нової універсальної релігії (М. Фечіно), нової синтетичної філософії (Дж. Мірандоло), нової етики (Л. Валла), виховної доктрини (Л. Альберті), політичного устрою (М. Падуанський, Н. Макиавеллі). Гуртки гуманістів, які спочатку виникли в Італії (початок XIV ст.), поступово перетворилися на могутній гуманістичний рух, який охопив Німеччину, Францію, Голландію, Англію, з часом – всі європейські країни, в тому числі Україну.

Отже, поняттям «гуманізм» охоплюється загальна тенденція, що починається з Франческо Петрарки і знаменує собою новий період в історії естетичної думки і художньої культури, адже гуманізм доби Відродження не був чітко вираженою філософською думкою, це була, скоріше, культурна і педагогічна програма, серцевиною якої була людина.

Виключність гуманістики полягає в тлумаченні людини як вищої цінності, дослідженні шляхів та засобів «олюднення людини», тобто її виховання й формування на принципах людяності. В період доби Відродження провідні мислителі сформулювали цілу низку засадничих для філософської та естетичної гуманістики ідей. Головна серед них – ідея самостійності людини, яка, так би мовити, залежить від самої себе. Це, власне, філософія особистісного, індивідуального вдосконалення, це усвідомлення свободи у «виборі себе», це самоутвердження і самореалізація. Митці Відродження створюють своєрідний культ людини, захоплюються її розумом, духом і тілом. Саме свідомість і незалежна суспільна позиція, гордість і самоповага, усвідомлення власної сили і здібностей стають провідними темами творчості таких видатних діячів Відродження, як Данте, Петрарка, Боккаччо, Сервантес, Томас Мор, Томазо Кампанелла та ін. Зауважимо, що для літераторів цієї доби був властивий «карна-

вальний стиль» зображення людини (М. Бахтін), коли автори охоче користувалися засобами іронії, гумору, сарказму, гіперболи у життєписі героїв своїх творів.

У період Відродження культура обґрунтовує і зовсім інше ставлення до особистості самого художника, заперечуючи середньовічне уявлення про нього як про ремісника. «Замість простих ремісників у них почали бачити людей особливих, тих, що сприяють підвищенню міжнародного престижу міста або держави...», – стверджують українські науковці М. Кушнарєва та В. Панченко у своїй роботі «Проблема творчої особистості в культурі італійського Відродження» [5, с. 40]. Дослідники вважають, що в добу Відродження «відбувся рішучий поворот у розумінні змісту та значення особистості художників. Їх почали нагороджувати за видатні досягнення у мистецтві... У світлі цього зрозуміло, чому Комізо Медічі сказав, що «художники – це небесні створіння, а не в'ючні віслики», а папа Лев X багато що вибачав Мікеланджело» [5, с. 40]. Символом Ренесансу стає постать всебічно розвиненої особистості, яку уособлює художник-творець. Творець нової епохи – це конкретне втілення універсальної людини, всебічно освіченої особистості. Художника в епоху Відродження – це «Божественний геній». З'являється спеціальний літературний жанр, пов'язаний з описом біографії творчої особистості – так звані «життєписи». Вважалося, що кожна людина, як не за родом занять, то хоча б за своїми інтересами, повинна наслідувати художника. Через зміну ставлення до людини змінюється і ставлення до мистецтва, яке набуває високої соціальної цінності.

Українські науковці у сфері естетико-мистецтвознавчих досліджень доби Відродження виокремлюють, передусім, проблеми художньої творчості та видової специфіки мистецтва. Слід зауважити, що підхід до цих проблем має яскраво виражений естетико-культурологічний аспект. А це дозволяє, так би мовити, вписати зазначені проблеми в логіку культуротворчих процесів і позбавитися описовості традиційного мистецтвознавства.

На думку О. Оніщенко, доцільним є поєднання стосовно доби Відродження проблеми художньої творчості та видової специфіки мистецтва. Ця ідея концептуалізується у наступній тезі: художня творчість як чинник формування видової специфіки мистецтва. У поле зору дослідника потрапляють і Альберті, і Леонардо да Вінчі, і Дж. Вазарі [6].

У цей час досить своєрідно представлені естетичні дослідження, які велися не мистецтвознавцями, не філософами, а художниками – практиками мистецтва. Загальноестетичні проблеми розглядалися в межах того або іншого виду мистецтва, переважно живопису, скульптури, архітектури, тобто тих мистецтв, що набули найповнішого розвитку саме в цей період. Щоправда, досить умовним стосовно Відродження був поділ діячів Ренесансу на вчених, філософів чи художників. Практично всі вони були універсальними особистостями. «Тоді не було майже жодної помітної людини, яка б не здійснила далеких мандрівок, не володіла б чотирма або п'ятьма мовами, не славилася би в кількох галузях творчості» [8, с. 165].

Таким чином, Відродження – це звертання до античності, але вся культура даного періоду зайвий раз доводить, що Відродження у чистому вигляді, Відродження як вороття не буває. Мислителі-відродженці бачили в античності те, що хотіли. Тому зовсім не випадково, що особливу зацікавленість у цей період викликає неоплатонізм. О. Ф. Лосєв блискуче показує причини поширеності саме цієї концепції в добу італійського Відродження. Неоплатонізм не міг не привернути уваги відродженців ідеєю еманациї (витікання) божественного змісту, ідеєю насиченості світу (космосу) божественним змістом і, нарешті, ідеєю Єдиного як максимально конкретного оформлення життя і буття. Бог стає ближче до людини, він мислиться майже пантеїстично: Бог злитий зі світом, він одухотворює світ. Тому світ і вабить людину. Розуміння людиною світу, наповненого божественною красою, стає одним із головних світоглядних завдань епохи Відродження.

Світ наповнений Божественною красою, а найкращим засобом розуміння справедливо визнаються можливості людських почуттів: виникає пильний інтерес до візуального сприйняття, а звідси – розквіт просторових видів мистецтва (живопис, скульптура, архітектура). Адже саме ці мистецтва, на переконання діячів Відродження, дозволяють точніше запам'ятати та втілити Божественну красу. Це одна з причин того, що культура Відродження яскраво виявляє художній характер.

Гуманісти були творцями нової системи знання, у центрі якої постала проблема людини. Основна ідея гуманізму і полягала в тому, що реальна, земна і внутрішньо вільна людина була в гуманістів мірою всіх речей. «Людину по праву називають і вважають великим чудом, живою істотою, дійсно гідною замилювання» [9, I, с. 211], – наголошував у «Промові про гідність людини» Джованні Піко дела Мірандола.

Наша спроба зануритися у виявлення специфіки поняття «гуманізм», яке органічно пов'язане з поняттям «відродження», вимагає залучення більш широкого кола проблем, зокрема проблеми естетичних категорій. Теоретики Ренесансу продовжували як розробляти цілу низку тих естетичних категорій, які склалися ще в Античності, так і визначати нові. Природу та сутність прекрасного вони пояснювали за допомогою понять «гармонія» і «грація». Широко застосовуваний у живописі та поезії античний принцип «мімезиса» (наслідування) достатньо глибоко обґрунтовувався в трактатах Франческо Патриці і Томазо Кампанелли. Категорія «пропорція» асоціювалася у теоретиків і практиків Відродження, насамперед, з правилом «золотого перетину». У трактаті «Про божественну пропорцію» італійський математик Луїджі Пачолі писав, що правилу «золотого перетину» підпорядковуються всі земні предмети, які претендують бути гарними. В естетиці Відродження значне місце посідає і категорія «трагічне». Суть трагічного світовідчуження полягає в нестійкості особистості, яка, в кінцевому підсумку, спирається тільки на саму себе. Трагічне світовідчуження великих відродженців пов'язане із суперечливістю цієї культури: з одного боку, у ній присутнє переосмислення античності, а з іншого – продовжує домінувати християнська тенденція. З одного боку, Відродження – епоха радісного самоствердження людини, а з іншого – епоха найглибшого розуміння всієї трагічності її існування. Про це свідчать, наприклад, сонети Петрарки та розписи в Сікстинській капелі Мікеланджело. Категорії естетики цього періоду динамічно розвивалися та істотно модифікувалися.

У добу Відродження людська особистість набуває небаченої раніше цінності: поглиблюючи античне розуміння гуманізму, видатні діячі Ренесансу представили його як вираження «цілісності людського духу», свідчення «повноти та неподільності» людської природи. По-новому тепер сприймається і тілесність людини: після середньовічного «прокляття плоті» настає її реабілітація – створюється культ фізичної краси, втіленої в полотнах Боттічеллі, Леонардо да Вінчі, Рафаеля. Але головним для гуманістів-класиків був людський дух, неповторність та унікальність кожного індивідуума. Особливої сили ренесансному гуманізму надавало те, що ідея Людини талановито розкривалася засобами високого мистецтва, в якому органічно поєднувалися «чиста думка» і свіжий чуттєвий досвід митця. Мистецтво Ренесансу висловлювало свої істини і спостереження

від людини, про людину і для людини. Для культури цієї доби мистецтво мало таке саме всеохоплююче значення, як для XVIII ст. – філософія, для XIX ст. – наука, для XX ст. – техніка. Панує думка, що саме в цей період формується поняття особистості як такої («внутрішня людина»).

Надалі гуманістичні ідеї знайшли свій розвиток і поглиблення у творах та практичній діяльності видатних представників Просвітництва. На прапорах просвітителів – Дж. Локка, А. Сміта, Д. Юма, Фр. Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Г. Лессінга, І. Канта та ін. – були накреслені два головних гасла: наука і прогрес. Саме ними мала керуватися вільна і свідомо людина.

Глибокий і об'єктивний аналіз епохи Відродження, а значить і гуманізму як історичного явища, незалежно один від одного зробили Гердер, Гегель та Мішле, а їхні міркування та оцінки не втратили актуальності до теперішнього часу, як і праці багатьох інших дослідників. Так, Я. Буркгард у своїй роботі «Культура Італії в епоху Відродження» (1860) стверджував, що Ренесанс був цілковитим запереченням середньовічної епохи заборон та догматів. Така категорична точка зору суперечила переконанням інших поціновувачів естафети двох великих епох, котрі вбачали спадкоємність середньовіччя у підвалинах новацій Відродження. Час і доскіплива робота багатьох поколінь дослідників довели наявність впливу середньовічної культури, але не дали підстав вважати безперечною ні одну зі згаданих концепцій.

В умовах XX ст. інтерес до проблем італійського Відродження позначений принципово важливими дослідженнями співвітчизників гуманізму. Це перш за все роботи Е. Гарена, Б. Кроче, А. Грамші, А. Банфі, які певним чином підсумовують та узагальнюють напрацьовані традиції.

Зокрема, Еудженіо Гарен, який понад п'ятдесят років плідно займався проблемами теорії та історії італійського Відродження, у своїй праці «Історія італійської філософії» не лише розглянув термінологічний ряд досліджуваної епохи, але й зробив спробу визначити хронологічну послідовність певних розділів розвитку італійської культури. Ця так звана «періодизація Гарена» передбачає поділ епохи від XIV до середини XVII ст. на три умовні періоди: 1) «доба гуманізму»; 2) «відродження»; 3) «контрреформація і бароко». Авторитет Гарена в науковому світі дав право такому поділу закріпитись в літературі, але полеміку породжував той факт, що сам гуманізм не вичерпався у першому періоді, а й дотепер залишається однією з провідних ідей філософії, політики, со-

ціології, мистецтва тощо. В своїх дослідженнях Е. Гарен постійно наголошує на «полемістичній свідомості» доби Відродження, на «яскраво вираженому потягу до буття» її сучасників, на виробленні «програми розриву зі старим світом із метою затвердження інших форм освіти і спілкування». Ці риси ренесансної свідомості формувалися цілком свідомо, як протипага релігійно-аскетичному світосприйманню середньовіччя, як заперечення ідеї гріховності життя – однієї з тез середньовічної моралі.

Вагомий внесок у вивчення історії Відродження внесли наприкінці XIX – на початку XX ст. такі дослідники, як О. Веселовський, М. Корелін, Д. Мережковський. До сьогодні викликають інтерес роботи М. Бердяєва та П. Флоренського, а праці Л. Баткіна, Л. Брагіної, О. Горфункеля, О. Лосєва, Н. Рєвякіної, В. Рутенбурга, Л. Чіколліні стали реальним надбанням щодо відтворення атмосфери наукового пошуку в умовах XIV–XVII ст., проведення реального аналізу «Античність – Середньовіччя – Відродження» та реконструкції життєвих і творчих долів видатних гуманістів.

Мистецтвознавчий аспект дослідження Відродження представлений роботами М. Алпатова, В. Лазарева, А. Ефроса, а в працях О. Анікста, Г. Бояджієва, О. Габричевського, Ю. Колтинського, А. Конена, М. Лібмана, Є. Роттенберга розкрита історія та теорія живопису, театру, музики, скульптури, архітектури.

Епоха Відродження, як важливий етап у розвитку культури європейської цивілізації, розглянута в роботах провідних європейських культурологів, зокрема Й. Гейзінга та О. Шпенглера.

В Україні ідеї ренесансного гуманізму, інтерес до яких яскраво виявлено в роботах Я. Ісаєвича, М. Кашуби, В. Нічник, М. Поповича та інших, починають поширюватися з другої половини XVI ст. Серед українських зачинателів гуманістичної культури XV–XVI ст. особливо вирізнялися Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський. А найвідомішими в українській гуманістиці були роботи Г. Сковороди, який у своєму вченні про людину акцентував увагу на її внутрішньому духовному стані («філософія серця»). Цей мандрівний філософ оспівував внутрішню свободу особистості, її незалежність. Мета людського життя – це «радість серця», «внутрішній лад», «міцність душі». Висуваючи ідею щастя як вищу мету людського життя, Г. Сковорода створює вчення про «сродну працю» як одну із найважливіших передумов досягнення людиною щастя, реалізації дійсно людського способу життя, самоствердження особи, найви-

щу насолоду особистості. Пригадаємо і відоме дослідження І. Голєніщева-Кутузова «Гуманізм у східних слов'ян (Україна і Білорусь)», завдяки якій Україна активно була включена до європейського ренесансного контексту.

Висновки. Отже, проаналізувавши інтерпретацію складу української наукової думки на предмет ідей гуманізму у гуманітаристиці, а саме в українській історичній науці, важливим слід вважати той факт, що успіхи сучасних діячів вітчизняної гуманістичної науки, які в умовах самостійної української держави активно й неупереджено висвітлюють білі плями щодо наявності та самобутності українського Відродження, яке розвивалося під впливом європейських традицій і сповідувало провідні принципи віри в можливість людської особистості, наближення її до природи і возвеличення людини в художній творчості – виявилися досить помітними. При цьому вітчизняні гуманісти, орієнтуючись на канони античності, наслідуючи європейські ренесансні школи, дбали про збереження національної специфіки і ідентичності.

Показово, що лише за останні десятиліття побачили світ ґрунтовні дослідження впливу епохи Відродження на безперервний розвиток світової гуманістики і культури таких відомих українських авторів, як С. Безклуба, В. Бітаєва, А. Дорога, В. Єфіменка, Л. Левчук, О. Оніщенко, В. Ромеєнця, Ю. Сабадаш тощо.

Навіть за таким коротким переліком дослідників можна скласти уявлення про той масив даних, який вже напрацьовано й опубліковано, але інтерес до Відродження та його гуманістичної ідейної енергетики не згасає, тому що виявляються нові теми й аспекти, котрі вимагають зусиль, пошуків, підходів для розкриття феномена виникнення та поширення ідеї антропоцентризму і харизми світського вільнодумства по всій Європі.

Автори монографії «Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи» зазначають: «XX століття піддало сумніву і критиці навіть класичні концепції гуманізму. Людина в сучасному світі знов перетворилася на найактуальнішу проблему...» [10, с. 48]. Гуманістичні ідеї в наші дні представлені найрізноманітнішими вченнями та концепціями: етика ненасильства – Г. Д. Торо, Р. У. Емерсон; ідеї діалогової моралі, сформульовані М. Бахтініним, М. Бубером, А. Л. Мейером, Ф. Ебнером; екологічна етика Р. Атфільда, О. Леопольда, П. Шепарда; комунікативна етика Ю. Габермаса та К. О. Апеля; біоетика Д. Каллагана, Р. Уїтчі; «інтегральний гуманізм» Ж. Марітена; «теономна культура» П. Тілліха; безрелігійне християнство Д. Бонхоффера; інтегральна мовна комунікація П. Лоренца та Х. Перельмана. Однією з найпомітніших сучасних концепцій «звільнення людини» є екзистенціальний гуманізм.

Отже, сучасна світова гуманістика формується і розвивається в контексті становлення загальнолюдської культури, в ситуації, коли потреба в діалозі культур і цивілізацій стає однією із найсуттєвіших проблем сучасності. Саме на початку третього тисячоліття формування «нової епохи» усвідомлюється як взаємозв'язок і взаємозалежність всіх країн світової спільноти. ЮНЕСКО запропонувало ХХІ ст. відзначити як «століття освіти», а фундаментом освіти має бути сучасна система гуманітарного виховання, яка орієнтується на самоцінність людини як на взірць універсальності, на активне та творче ставлення до життя, розумність у поєднанні з розвинутою культурою чуттєвості, з усвідомленням власної відповідальності.

Перспективи подальших досліджень: аналіз категорій специфіки італійської моделі гуманізму, а також підґрунтя теоретичних джерел гуманізму.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Александрова О. В. Філософія середньовіччя та епохи Відродження / О. В. Александрова. – Київ, 2002. – 172 с.
2. Лосев А. Ф. Импульс Духа (Личность, Нравственность, Образование). А. Ф. Лосев. – М.: Политизад, 1988. – 366 с.
3. Бітаєв В. А. Естетична освіта та гуманізація людини: монографія / В. А. Бітаєв. – Київ, 2003. – 232 с.
4. Єфіменко В. В. Культура Відродження / В. В. Єфіменко; за ред. Л. Т. Левчук // Історія світової культури. – Київ: Либідь. – С. 212-251.
5. Кушнарєва М. Б. Проблема творчої особистості в культурі італійського Відродження / М. Б. Кушнарєва, В. І. Панченко // Теоретичні проблеми художньої культури. – Переяслав-Хмельницький, 1995. – С. 40-44.
6. Оніщенко О. І. Художня робота в контексті гуманітарних знань: монографія / О. І. Оніщенко. – Київ: Освіта, 2001. – 179 с.
7. Сабадаш Ю. С. Гуманізм як феномен італійської культури / Ю. С. Сабадаш. – Київ, 2008. – 361 с.
8. Энгельс Ф. Введение в «Диалектику природы» / Ф. Энгельс // Диалектика природы. – М.: Политиздат, 1987. – С. 6-23.
9. Pico della Mirandola De hominis dignitate, Neptaplus, De ente et uno e scritti vari / G. Pico della Mirandola; Cura di Eugenio Garin. – Firenze: Vallecchi, 1942. – 601 с.
10. Пазенок В. С. Гуманізм: сучасні тлумачення та перспективи / В. С. Пазенок, В. В. Лях, А. М. Соболев. – Київ: Укр. Центр духовної культури, 2001. – 380 с.

REFERENCES

1. Alexandrova, O.V. (2002). *Filosofiiia serednovichchia ta epokhy Vidrozhennia [Philosophy of the Middle Ages and the Renaissance]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Losev, A.F. (1988). *Impul's Duha (Lichnost', Nravstvennost', Obrazovanie) [The Impulse of the Spirit (Personality, Morals, Education)]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
3. Bitsev, V.A. (2003). *Estetychna osvita ta humanizatsiia liudyny [Aesthetic education and humanization of a person]*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Yefymenko, V.V. (1999). Kultura Vidrozhennia [Culture of the Renaissance]. *History of World Culture*. (pp. 212-251). Levchuk L.T. (Eds.). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
5. Kushnareva, M.B., & Panchenko, V.I. (1995). Problema tvorchoi osobystosti v kulturi italiiskoho Vidrozhennia [The problem of a creative personality in the culture of the Italian Renaissance]. *Theoretical problems of artistic culture*. (pp. 40-44). Pereyaslav-Khmelnitsky [in Ukrainian].
6. Onishchenko, O.I. (2001). *Khudozhnia robota v konteksti humanitarnykh znan [Artistic work in the context of humanitarian knowledge]*. Kyiv: Education
7. Sabadash, Yu.S. (2008). *Khudozhnia robota v konteksti humanitarnykh znan [Humanism as a phenomenon of Italian culture]*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Engels, F. (1987). Vvedenie v «Dialektiku prirody» [Introduction to the «Dialectics of Nature»]. *Dialectics of Nature*. (pp. 6-23). Moscow: Politizdat [in Russian].
9. Pico della Mirandola (1942). *De hominis dignitate, Heptaplus, De ente et uno e scritti vari*. Firenze: Vallecchi [in Italian].
10. Pazenok, V.S., Lyakh, V.V., & Sobol, A.M. (2001). *Humanizm: suchasni tlumachennia ta perspektyvy [Humanism: modern interpretations and perspectives]*. Kyiv: Ukr. Center for Spiritual Culture [in Ukrainian].

Попович Олена Вікторівна

Доктор філософських наук, професор
Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, просп. Будівельників, 129-А

Popovych Olena

Grand PhD in Philosophical sciences, professor
Mariupol State University
129a, Budivelnkyiv Ave., Mariupol, 87500, Ukraine

Email: elena-popovich52@mail.ru

Сабадаш Юлія Сергіївна

Доктор культурології, професор
Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, просп. Будівельників, 129-А

Sabadash Yuliia

Grand PhD in Culturological sciences, professor
Mariupol State University
129a, Budivelnkyiv Ave., 87500, Mariupol, Ukraine

Email: juliasabadash@gmail.com

Цитування: Попович О. В., Сабадаш Ю. С. Історична українська наукова думка: інтерпретація ідей гуманізму / О. В. Попович, Ю. С. Сабадаш // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 66-75.

Citation: Popovich, O.V., & Sabadash, Yu.S. (2018). Istorychna ukrainska naukova dumka: interpretatsiia idei humanizmu [Historical ukrainian scientific thought: interpretation of ideas of humanism]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 66-75.

Стаття надійшла / Article arrived: 18.04.2018

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2018